

UOT 1(091)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.2.180>

Arzu Hacıyeva

Fəlsəfə elmləri doktoru

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

Azərbaycan fəlsəfə tarixi şöbəsinin müdiri

Azərbaycan

arzuhaciyeva@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9078-0327>

MƏDƏNİ-TARİXİ İRSİMİZƏ DAHA BİR BAXIŞ BUCAĞI

Açar sözlər: fəlsəfə, tarix, irs, mənbələr, yanlış, yanaşma, Heydər Hüseynov, M.C.Topçubaşov, M.C.Rzayev

Giriş. Heydər Hüseynovun “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” (1949) monoqrafiyasının ən böyük məziyyətlərindən biri və başlıca üstünlüyü, tədqiqatçı alimlərin vurğuladığı kimi, həm Azərbaycan, həm də Rusiya arxiv və kitabxanalarından əldə edilən zəngin materiallar təməli üzərində inşa edilməsi idi. Bir çox sənədlər ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmişdi. Xeyli mənbə isə qısa müddətdə, o cümlədən 1947-ci ildə ÜKP MK-nin təşkil etdiyi G.F.Aleksandrovun “Qərbi Avropa fəlsəfəsi tarixi” kitabının müzakirəsindən sonra toplanmışdı. Zira, “Azərbaycan xalqının fəlsəfəsi-nə” dair əsər yazmaq ideyası onda həmin müzakirədən sonra baş qaldırmış və dərhal gərgin fəaliyyətə başlamışdı. Artıq 1948-ci ildə o, “Azərbaycanda fəlsəfi və ictimai fikrin inkişafı tarixinə dair məqalələri”ni çap etdirir. Cəmi bir il sonra isə sözügedən məşhur fundamental monoqrafiyası işıq üzü görür. O əsər ki, Azərbaycan fəlsəfə tarixi adlı yeni elmi istiqamətin başlanğıcını qoydu. Lakin Heydər Hüseynovun tələsməsi, əsəri nəyin bahasına olursa-olsun tez üzə çıxarmaq istəyindən (obyektiv və subyektiv səbəblərindən asılı olmayaraq) dolayı, ciddi müzakirədən keçməməsi – hətta A.O.Makovelski redaktoru olduğu bu kitabla çap edildikdən sonra tanış olmuşdu, – istinad edilən dəyərlili mənbələrin çoxluğuna rəğmən, bəzən ciddi sərf-nəzər edilməməsi nəticəsində yol verilən səhvlər kitabın bu şəksiz məziyyətinə, təəssüf ki, müəyyən məqamlarda kölgə salır. Bəzi konkret yanlışlıqlar haqqında A.O.Makovelski hələ 1949-cü ildə “İnqilab və mədəniyyət” jur-

nalındakı resenziyasında bəhs etmişdi (1, s.162-163). Yeri gəlmişkən, bu, həmin ərəfədə yazılan və kitab haqqında hər hansı tənqidi qeydin söylənilmədiyi yeganə müsbət resenziya idi. Mənbələrdən istifadədə sezişən daha bir mənfə meyl bəzən ideoloji maneələrdən yayınmaq naminə tədqiqat obyektləri olan alim və mütəfəkkirlərin həyat və yaradıcılıqlarını sırf müsbət planda göstərilməsi cəhdi ilə bağlı idi. Bütün bu məqamları biz kitabın “XIX əsrdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyəti” adlanan I fəslində Mirzə Cəfər Topçubaşovdan bəhs edilən hissədə görürük (16, s. 95-99).

Belinskinin qəribə tərihi. S.Peterburq imperiya universiteti və xarici işlər nazirliyinin Asiya departamenti nəzdindəki şərq dilləri institutunun fars dili üzrə professoru, müşavir, II Müqəddəs Anna, IV dərəcəli müqəddəs Vladimir, I dərəcəli Stanislav, İranın "Şiri-Xurşid" ordenləri kavaleri, London Kral Asiya cəmiyyətinin üzvü, şair və tərcüməçi Mirzə Cəfər Topçubaşov (1790 /1784/-1869) XIX əsr çar Rusiyasının yüksək dairələrində yaxşı tanınan hörmətli simalardandı. Heydər Hüseynovun 1944-cü ildə “Kommunist” və “Bakinskiy raboçiy” qəzetlərində dərc etdirdiyi “Azərbaycan alimi və şairi Mirzə Cəfər haqqında böyük rus mütəfəkkiri V.Q. Belinskinin rəyi” başlıqlı kiçik məqaləsi Azərbaycan mətbuatında məşhur şərqşünasa həsr edilmiş ilk yazı idi. “Rus xalqının tərəqqipərvər filosofları və məşhur yazıçıları Azərbaycan xalqının, habelə o zamanki Rusiyanın bütün xalqlarının mədəniyyətinə böyük hörmət bəsləyirdilər” deyə o, burada fikrinin

təsdiqinə M.Lermontovun fransız dilini Avropada bilməyin vacib olduğu qədər, Azərbaycan dilinin (o, tatar dili deyir) də Qafqazda və ümumiyyətlə Asiyada vacib olması barədə məşhur sözlərini yada salır, sonra oxucunun diqqətini V.Q. Belinskinin 1834, 1835-ci illərdə çap olunmuş şeirlər, o cümlədən Mirzə Cəfər Topçubaşovun iki şeirinin tərcüməsi haqqındakı icmal səciyyəli rəyinə yönəldir. Əvvəlcə, Belinskinin aşağıdakı fikrini iqtibas gətirir: .

“Bu dörd şeir aydın göstərir ki, bizdə şeirin guya öldüyünü və hətta heç bir bəhrə verməyən çiçək kimi solub töküldüyünü haqsızlıqla iddia edən bəzi cahillərin fikrinə zidd olaraq şeirimiz hələ çox gözəl tərəqqi edir və ətir saçır. Biz həmin cahil çıxırqanlara rus rübabının bu əsərlərini təntənəli surətdə göstərməklə, onların ağzını yuma biləcəyimizlə çox sevinirik”.

Və sonra öz yanından əlavə edir:

“Belinski “hörmətli Mizə Cəfərin... şərq dillərində yazılmış şeirlərindən” danışarkən, “bu şeirlərin əslinin tərcümədən qat-qat yaxşı” olduğunu əmin olduğunu bildirir” (3; 14).

Məqalənin bu sonuncu cümləsi “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabında eynilə verilmişdir (16, s. 95). Bu cümlə belə təəssürat yaradır ki, Belinski bu qənaətə Topçubaşovun “şərq dillərində yazdığı şeirlərin” əslini rus dilinə tərcüməsi ilə müqayisə etməklə gəlmişdir. Lakin burada bir çox mətləblər, məhz onun həmin şeirlərin məzmunu haqqında fikirləri və ümumiyyətlə, söhbətin Mirzə Cəfərin hansı “şərq dillərində” yazdığı və hansı şeirlərindən getməsi qaranlıq qalır.

Cavab axtarışında Belinskinin əsərlərinin tam külliyyatına müraciət edib, üçü qraf Xvostova, biri M.C.Topçubaşova aid olmaqla həmin dörd şeir haqqında yığcam icmalı (11, s. 257-258) tapıb oxudum.⁷ Kitabın sonunda verilmiş şərhə Belinskinin bu resenziyasının qraf D.İ.Xvostovun ünvanına deyilmiş istehza hesab edildiyi bildirilirdi. Əslində rus şairi, poetik klassisizmin nümayəndəsi, hərbi və dövlət xadimi Dmitri İvanoviç Xvostov (1757-1835) bütün həyatı boyu kinayə, həcv obyektinə olmuşdur. Onu həcv edənlər arasında A.S.Puşkin də vardı. Müasirimiz, Priston Universitetinin professoru, ədəbiyyatşünas alim İ.Y.Vinitski də Xvostovu “əsas rus antişairi, qrafomanların kralı, ləyaqət-

siz mədhiyyələrin, gülməli rəvayətlərin, darıxdırıcı poetik tərcümələrin müəllifi” kimi xarakterizə edir. Qrafı parodiya obyektinə çevirənsə köhnəlmiş klassisizm ənənələrinə sədaqətində hədsiz ifratçılığa varması və özünü canlı klassik hesab edəcək qədər təşəxxüsü və təkəbbürü idi. Belinskinin bu “qocaman” rus şairi haqqında ikibaşlı təriflərində həqiqətən kinayəsini duymaq olur. Məsələn, o yazır: “Bu şeirlərdə uzun ömrün soyuğunun soyutmadığı, isdedaddan gələn o qədər çox şeiriyyət, tərəvət və qüdrət vardır ki, bunları gənc təxəyyülün ilk coşğuları sanmaq olar” və s.

V.Q.Belinski M.C.Topçubaşovun “İmperator I Aleksandrın abidəsinə” adlanan türk və fars dillərindəki şeirləri haqqında isə belə yazır: “Möhtərəm Mirzə Cəfərin şeirləri haqqında biz heç nə deyə bilmərik, əvvəla, ona görə ki, bunlar rus ədəbiyyatına məxsus deyil, ikincisi, ona görə ki, şərq dillərində yazıldığından bizim üçün anlaşılmazdır; bununla belə, əminik ki, onların əsl tərcümələrindən müqayisəedilməz dərəcədə yaxşıdır” (11, s. 258). Qısa, bu şeirlər haqqında heç nə deyə bilmərəm, amma bilirəm ki, tərcüməsindən daha yaxşıdır. Yəni tərcümələri bəyənəməyib. Digər tərəfdən, tərcümənin orijinaldan, xüsusilə də əgər şeirdirsə, geri qalması, hətta müşküllüyü hamıya məlumdur. Üstəlik Belinskinin kiçik yazıda bilərəkdən, yaxud diqqətsizlikdənmi özü-özünü inkarı etməsi; əvvəlcə, Topçubaşovun şeirlərini Xvostovunkularla birlikdə “ətir saçdığını” söyləyib “Rusiya rübabının əsərləri” kimi təqdim etməsi, sonra isə bunların rus ədəbiyyatına aid olmadığını bildirməsi, müəllifin niyyətindən asılı olmayaraq, rişxənd təsiri oyadır.

Heydər Hüseynov, bu, onsuz da kiçik rəydə ixtisarlarla mənanı xeyli təhrif edib, görkəmli rus publisisti, ədəbiyyat tənqidçisinin sadə məlumatını Topçubaşovun şeirlərinə verdiyi xüsusi qiymət, tərif kimi dəyərləndirir (qeyd etmək lazımdır ki, bu dəyərləndirmə o vaxtdan bu günə kimi dəyişilməz qalmışdır — A.H.), şeirlərin çar I Aleksandrın abidəsinə ithafını isə, görünür, ideoloji səbəbdən gizlədir.

“İmperator I Aleksandrın abidəsinə” digər rəylər. Mirzə Cəfər Topçubaşovun şərqli şair kimi şərq dillərində qələmə aldığı, Aleksandrın Napoleon üzərində qələbəsi şərafinə inşa edilmiş və 1834-cü ildə Sankt-Peterburqun Saray meydanında açılışı keçirilmiş Aleksandr

⁷ V.Q.Belinskinin bu resenziyası ilk dəfə “Molva” qəzetində («Молва» 1835, ч. X, № 31-34) dərc edilmişdi. – A.H.

sütunu qarşısındakı heyranlığını ifadə edən şeirləri təbiidir ki, Rusiya ziyalıları üçün qürurverici olub, diqqətdən kənar qala bilməzdi. Kitabça haqqında kiçik məqalələr “Molva” qəzetindən başqa, “Журнал Министерства Народного Просвещения” və “Библиотека для чтения” dərgilərində də dərc edilmişdi. Belinski-nin rəyindən daha informatik səciyyə daşıyan bu iki rəydən Topçubaşovun şeirlərdən birini Azərbaycan dilində qələmə aldığı öyrənirik.

Xalq Maarif Nazirliyinin jurnalında dərc edilən reseziyada “Bu gözəl şeirlərin dünyanın ən böyük hökmdarlarından birinin şərəfinə ucaldılan nəhəng abidəni görüb ilhamlanmış fars⁸ şairinin qələmindən süzül”düyünü, hər iki şeirin “öz Şərq koloritinə və hisslərin səmimiyyətinə görə böyük məziyyətlərə malik” olduğunu qeyd edən naməlum müəllif hər halda farsca şeiri fikirlərin daha canlı ifadəsinə, Asiya üslubunun poetik gözəlliklərinin çoxluğuna, üstəlik “ən təmiz İsfahan ləhcəsi”ndə qələmə alındığına görə türkcə şeirdən üstün tutur. O, sözü davam edərək yazır: “Türkcə şeir isə mükəmməl sayılan Konstantinopol ləhcəsində deyil, Kiçik Asiya və Azərbaycanda əhalinin danışdığı və türklərin daha çox poetik əsərlərdə istifadə etdikləri ləhcədə yazılmışdır.” Buradaca “hər iki orijinala nəzmlə tərcümə əlavə edilmişdir” deyərək qeyd edilir (17, s.177-178).

Rusiyanın ilk qalincildli jurnalı “Библиотека для чтения” («Библиотека для чтения»)⁹ isə Mirzə Cəfərin həmin şeirləri haqqında belə yazırdı:

“Biz çox heyfsilənirik ki, bu jurnalın oxucuları farsların və türklərin poetik frazeologiyalarının sirlərinə bələd deyillər, və biz onlarla birlikdə şərqli şairin unudulmaz Rus hökmdarına ucaldılan əzəmətli abidəsi qarşısında öz duyğularına geydirdiyi özəl gözəllikləri qiymətləndirə bilmirik. Bu frazeologiyanın gücünü və incəliyini anlamaq üçün onu uzun müddət işlədib öyrəşmək gərəkdir, belə ki, bu frazeologiya biz

qərblilərin poetik formalar adlandırdığımızı uyğun gəlmir. Təəssüf doğuran ikinci hal budur ki, hər iki şeir rus dilinə nəslə deyil, nəzmlə tərcümə edilib: bəzi yerlərdə bu poetik tərcümə orijinalın məzmununu haqqında həтта təsəvvür belə yaratmır.

Farsca şeir bizə türkcə şeirdən müqayisəedilməz dərəcədə daha yaxşı təsir bağışlayır. Bəlkə də, bu üstün tutmanın səbəbi sonuncunun gözəl və möhtəşəm Osmanlı dilində deyil, Qafqaz vilayətində işlədilan türk ləhcəsində yazılmasıdır. Və bəzi provinsionalizmlər (məhəlli söz və ifadələr), məsələn, *görünüyur* yerinə *görünən dür* yaxud *oldı* yerinə *olup tur* bizim qulağıımıza xoş gəlmir.

Biz hər iki şeiri böyük məmnuniyyətlə oxuduq, lakin onun məzmununu oxucularımıza anlatmağa girişmirik, çünki onu tam anlaşıqlı etmək üçün, orijinalın, demək olar ki, hər sözü-nə ayrıca şərh yazmaq lazım gələrdi” (12, s.3).

Yuxarıdakı rəylərin müəllifi göstərilməsə də, açıq-aydın görünür ki, belə dəyərləndirmələr yalnız şərq dillərini gözəl bilən mütəxəssis tərəfindən verilə bilərdi. Bu mütəxəssis kim olar – deyərək məsələni xeyli araşdırdım. İndi tam əminlikdə deyərək bilərəm ki, “Библиотека для чтения” jurnalındakı rəyin müəllifi – elə həmin jurnalın ilk redaktoru, rus oriyentalizminin yaradıcılarından sayılan məşhur alim, 28 yaşından İmperator Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, poliqlot, yazıçı, jurnalist O.İ. Senkovskidir (1800-1858). O, S.Peterburq universitetində 1822-ci ildən çalışmağa başlamışdı, o vaxtdan da onu Topçubaşovla səmimi dostluq münasibətləri birləşdirirdi. Təbiidir ki, özündən yaşca böyük dostu, həmkarı, məsləhətçisinin yenicə nəşr olunmuş şeirlərinə laqeyd qala bilməzdi. Şeirlər barədə fikirləri ilə bölüşdüyü kiçik məqaləsini redaktoru olduğu jurnalın özü apardığı məşhur “Ədəbi salnamə” rubrikasında yerləşdirmişdir.

“Журнал Министерства Народного Просвещения”dakı rəyə gəlincə, düşünürəm ki, onu da böyük ehtimalla Senkovski yazmışdı. Çünki bu iki rəyin mətnlərini bir-birilə müqayisə etdikdə, məzmun və formaca yaxınlığı, həтта eyniliyi görməmək mümkün deyil – hər ikisində şeirlərin məziyyətləri xüsusi qeyd edilir, farsca şeir türkcədən üstün tutulur və bu üstünlüyün səbəbi şeirin Konstantinopol yox, Azərbaycan ləhcəsində yazılması göstərilir. Bəzi

⁸ Çar Rusiyasında azərbaycanlılara fars, tatar, ya Qafqaz müsəlmanı deyirdilər. Məsələn, M.C.Topçubaşovun tələbəsi V.V.Qriqoryev onun “природный персиянин”, yəni fars əsilli olduğunu yazır. // Императорский С.Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Санкт-Петербург, 1870, с. 22, 76.

⁹ “Библиотека для чтения” – Rusiyada 1834-1864-cü illərdə nəşr edilən jurnaldır.

məqamlarda bu rəylər bir-birini sanki tamamlayır. Erkən gəncliyindən bir çox dövrü mətbu nəşrlərlə yaxından əməkdaşlıq edən Senkovski, çox güman, hazırladığı rəylərdən birini də Xalq Maarifi Nazirliyi jurnalına vermişdir, bəlkə də bu, jurnalın ona sifarişi idi.

Məsəl var, deyirlər, zövqlər barədə mübahisə etmirlər. Lakin Senkovskinin ərəb-fars tərkibləri ilə dolu Osmanlı dilini digər ləhcələrdən, o cümlədən əsl xalq türkcəsi olan Azərbaycan dilindən üstün olması haqqında subyektiv fikri əslində onun jurnallardakı rəylərin müəllifi olduğuna daha bir sübutdur. O, türk dilləri adına yalnız osmanlı dilini yaxşı bilirdi və bu dilin qrammatikasını 1835-1838-ci illərdə özünün məşhur iki cildlik “Türk hərbi yürüşlərində rus əsgərləri üçün cib kitabı” (SPb., 1828-1829) üzrə tədris etmişdi. Demək lazımdır ki, Peterburq universitetində digər türk dillərinin tədrisinə 1845-ci ildən, birinci olaraq “Azərbaycan ləhcəsin”dən başlanılmışdır. Birinci dekanı Mirzə Kazımbəy olan Şərq Dilləri fakültəsi açıldıqdan sonra “Azərbaycan ləhcəsinin” “praktiki əhəmiyyəti” nəzərə alınaraq fakültənin I dərəcəli tələbələri üçün məcburi fənnə çevrilmişdi (14, s. 264).

Topçubaşovun azərbaycanca şeiri və onun tərcüməsinin bir çox məziyyətlərinə görə farsca şeirə nisbətən güzəştə getdiyi ilə, görünür, ədalət naminə razılaşmaq lazımdır. Belə ki, professor Vilayət Quliyev də həmin şeirin dilinin “Vaqifin yaxud Zakirin sadə, xəlqi, anlaşqlı dilindən fərqləndiyini” qeyd edərək yazır: “... bununla belə Mirzə Cəfərin şeirində ərəb-fars sözlərinin nisbi üstünlüyünə baxmayaraq dilin poetikliyi, musiqiliyi, axıcılığı da diqqətdən yayınmamışdır. Şeirləri rus dilinə alimin Şərq dilləri institutundakı tələbələri (farscadan V.V. Qriqoryev, azərbaycancadan P.S. Savelyev) tərcümə etmişdilər. Savelyev professional tərcüməçi deyildi. Buna görə də Azərbaycan mətninin tək-sə poetik gözəlliyini deyil, məzmun dolğunluğunu da tərcümədə görə bilmirik” (5, s. 22-23). Topçubaşovun bu şeiri Osmanlıca yox, “Qafqazda işlək olan” türk dilində, azərbaycanca yazması rus rəyçilərinin ürəyindən olmasa da, hər bir halda bizləri soydaşımızın vətəndən uzaqda öz doğma torpağına, doğma dilinə sevgi və hörmətinin ifadəsi kimi sevindirir. Təəssüf ki, Heydər Hüseynov yuxarıda bəhs etdiyiniz məxəzlərdən xəbərsizdi, yoxsa, əlbəttə ki, bu

şeirlərin “şərq dillərində” yazıldığını deyib keçməzdi, onlardan birinin ana dilində qələmə alındığını mühüm fakt kimi fəxrlə qeyd edərdi. Hələlik isə o, kitabında Topçubaşovun 1812-ci ildə rus ordusunun Napoleon üzərində qələbəsinə həsr etdiyi “Zəfər nəğməsi” poeması haqqında məlumat verirdi.

Dünya qayaya yoxsa nara bənzəyir?!

Rusiyada vətənpərvərlik hisslərini coşdurən bu tarixi hadisəyə zəmanəsinin bir çox məşhur rus şairləri (Q.P.Derjavin, V.V.Kapnist, N.M.Şatrov, V.A.Jukovski, A.A.Delviq və b.) şeirlər həsr etmişdilər. Lakin Topçubaşovun “Zəfər nəğməsi” şərqli tərəfindən və fars dilində qələmə alındığından məqamı bir başqadır. Yazılma tarixi bizə dəqiq bəlli olmasa da poemanın imperator I Aleksandra təqdim edilməsi, mətnin əvvəlində I Aleksandra həsr olunmuş kiçik müqəddimənin verilməsi onun 1825-ci ilə qədərki dövrə təsadüf etdiyini göstərir. “Zəfər nəğməsi”nin orijinalı rusçaya sətri tərcüməsi ilə birlikdə Moskvada Qədim Aktların Mərkəsi Dövlət arxivində (ЦГАДА), Qış sarayının fondunda I Aleksandra aid qovluqların arasında saxlanılır. Əlyazmanı ilk dəfə burada, H.Hüseynovun da qeyd etdiyi kimi, o zaman Azərbaycan SSR EA-nın Tarix institutunda işləyən t.e.d. S. P.Aqayan aşkar etmiş və 1947-ci ildə EA-nı Xəbərlərində dərc etdirdiyi məqalədə təsvirini vermişdir (8, s. 53-61).

Heydər Hüseynov kitabında poema haqqında təsəvvür yaratmaq üçün, ondan bir parçanı nümunə gətirir, sonra Mirzə Cəfərin fəlsəfi mülahizələrinə diqqət yetirir. Şairin varlığın qanunları haqqında danışıarkən, varlıq “bəzən şərbət içirdir, bəzənsə zəhər. Bu dünyanın, ikidarvazalı qəsrin qaydası belədir! ... Darvazalardan biri girmək, o biri çıxmaq üçün qoyulub” söylədiyini vurğulayır. Onun “Dünya nara, biz isə dənələrə bənzəyirik” sözlərində isə dünyanın vəhdəti, hissənin tama münasibəti haqqında düşüncələrinin inikasını görür (16, s. 99). Yeri gəlmişkən, bu tərcümə də rusca qranit (*süxur*) və qranat (*nar*) sözlərindəki bir hərf fərqi ucubətindən kazusuz ötürməyib. Aqayan məqaləsinin Azərbaycanca xülasəsində “qraniti” bir qədər obrazlı “qaya” kimi tərcümə edib yazır: “dünya qayaya, biz isə dənələrə bənzəyirik”. H.Hüseynov isə “Dünya nara, biz isə (onun) dənələr(in)ə bənzəyirik” deyir. Əslində həm qranit, həm də nar dənəvər quruluşa malikdir. Bəlkə poemanın rusçaya sətri

tərcüməsində hərf səhvinə yol verilib və Heydər Hüseynov farsca mətni ruscaya tərcüməsi ilə tutuşdurub, “nar” yazıb, bəlkə də kitabın redaktəsi zamanı qraniti qranat ediblər. Bənzətmə mətnində kontekst içində verilmədiyindən demək çətindir. Farsca orijinalı isə əlimizdə yoxdur. Lakin əslən gəncəli şərqşünas alimin dünyanı daha canlı, yumru, qan rəngində olan nara bənzətməsi daha ağılabatan görünür. Hərçənd bu mənim subyektiv fikrimdir.

A.O.Makovelskinin bir qeydi. Heydər Hüseynovun monoqrafiyasının bəhs etdiyimiz hissəsində yol verilən bir yanlışlığı hələ Makovelski öz resenziyasında qeyd etmişdi. Söhbət əslində müəllifin öz səhvindən yox, istinad etdiyi mənbədəki yanlışlığı təkrar etməsindən gəlir. Aydındır ki, istifadə etdiyimiz ədəbiyyat və mənbələr səhvlərdən, dürüst olmayan faktlardan xali deyil. Lakin bu, tədqiqatçını məsuliyyətdən qurtarmır, onun öhdəsinə düşən vəzifələrdən biri elə onların səhihliyini yoxlamaq, rast gəldiyi, aşkar etdiyi uyğunsuzluqları göstərməkdir. H.Hüseynov 1874-cü ildə çıxan “Russkaya starina” jurnalının 10-cu cildindən A.S.Qriboyedovun Peterburqda Kazımbəy və Mirzə Cəfərin (yəni Topçubaşovun) rəhbərliyi altında şərq dilləri ilə məşğul olması haqqında bir məlumatı iqtibas gətirir. Halbuki bu məlumat yalnız Topçubaşova münasibətdə doğru idi. Mirzə Kazımbəyin Qriboyedova dərs deməsi isə onların həyat tarixləri arasındakı uyğunsuzluğa görə sadəcə mümkün deyildi və Makovelski haqlı olaraq bu xronoloji uyğunsuzluğu nəzərə çatdırmaq lüzumunu vurğulayırdı (1, s. 162).

Mirzə Cəfər Rzayev haqqında bir neçə söz. Ən çox təəssüf oyadan yanlışlığın səbəbi isə iki şərqşünas soydaşımızın Mirzə Cəfər adı daşması ilə bağlıdır. H.Hüseynov kitabında Lazarevin Şərq dilləri İnstitutunun fars dili müəllimi işləmiş Mirzə Cəfər Rzayevin əsərlərini Mirzə Cəfər Topçubaşovun adına çıxmışdır. Mirzə Cəfər Rzayevin həmin bu beş əsəri bunlardır: “Farsca-rusca danışmaq kitabı”, Kazan, 1883; “Fars dilinin müxtəsər qrammatikası” (1884); Farsca-rusca-fransızca danışmaq kitabı. M. 1896; Qoşa sözlərin (Reimwörter)¹⁰ süni su-

rətdə düzəldilməsi haqqında (1900), “Fars dilinin qrammatikası” (İkinci nəşr, F.Y.Korşun iştirakı ilə) (1901).¹¹

Mirzə Cəfər Rzayev haqqında internetdə araşdırma apardım, çox olmasa da bəzi məlumatlar əldə etmək mümkün oldu. O, əslən Təbrizdən idi, 1855-ci ildə təvəllüd etmiş, ölüm tarixi dəqiq deyil. 1880-cı illərdən Lazarevin şərq dilləri institutunda işləmişdir. Məlumdur ki, 1925-ci ildə artıq Nərimanovun adını daşıyan Moskva şərqşünaslıq institutunun (Lazarev institutunun varisi) ən qocaman müəllimlərindən sayılırdı. Və həmin il İnstitutun tələbə cəmiyyətlərinin qərarı ilə müstəsna pedaqoji xidmətlərinə görə ona professor adı verilmişdir. Bu barədə “İzvestiya” («Известия») qəzetində hətta kiçik bir yazı da getmişdi (13, s. 231-232).

Mirzə Cəfər Rzayevin Moskva arxeoloji cəmiyyətinin Şərq komissiyasında yaxından çalışması qeyd edilir. Onun yuxarıda göstərilənlərdən əlavə daha bir sıra əsərləri vardır. Fars dili üzrə praktiki dərs vəsaiti, “farsca-rusca lüğət” hazırlamışdı. İnstitutun direktoru V.F.Miller bu lüğət haqqında popiçitelə belə yazırdı: “İşlər bütün rus orientalistlərinin zərurətini çox aydın duyduqları farsca-rusca tam lüğətin nəşrinə doğru irəliləyir” (13, s.176). Mirzə Cəfər həmçinin M.Attay və S.Sakovla birlikdə kalliqrafiya üzrə xüsusi proqram tərtib etmişdi.

O, həm də tərcüməçi idi. Farscadan rusca və ruscadan farscaya tərcümələri var. Sənainin divanından tərcümə etdiyi 14 şeir 1914-cü ildə “Əl-Şərqiyət” dərgisində çap olunmuşdu. Bu istedadlı insan, görünür, bədii əsərlər də ya-

¹¹ Книга персидско-русских разговоров, составленная мирза Джафаром, преподавателем персидского языка в специальных классах при Лазаревском институте восточных языков. Ч. 1. Казань, 1883.; Мирза Джафар «Краткая грамматика персидского языка» (Казань, 1884); Книга персидско-русско-французских разговоров, составленная мирза Джафаром, преподавателем персидского языка в специальных классах Лазаревского института восточных языков. 2-е изд., испр. и доп. Ч. 1. М., 1896.; Об искусственном образовании парных слов (Reimwörter) // Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. Под ред. Н.А. Янчука. М., 1900, с. 311-313; Грамматика персидского языка / Сост. Мирзою Джафаром, преп. перс. яз. в спец. классах Лазар. ин-та вост. яз. 2-е изд. (с участием акад. Ф.Е. Корша). М., 1901. (Труды по востоковедению, изд. при Лазаревском институте восточных языков. Вып. 6).

¹⁰ Kitabda məqalənin adında səhvən “qoşa sözlərin” yerinə “tam sözlərin” getməsi, üstəlik mötərizə arasındakı izahedici Reimwörter (almanca *qafiyələnmiş sözlər* deməkdir) sözünün ixtisara salınması mənanı tamamilə təhrif etmişdir.

zib. Tədqiqatçı alim İ.B.Zaytsev Mirzə Cəfər Rzayevin Moskvanın Mərkəzi Tarix Arxivində saxlanılan, 16 səhifəlik dəftərdə fars dilində bir pyesinin əlyazmasını¹² tapıb təsvir etmişdir. Mətnin yazıma tarixi h.t. ilə 1291-ci il – 18 fevral 1874 – 6 fevral 1875-ci il göstərilir. Zaytsev pyesinin personajlarının adlarını qeyd etməsi öləri də olsa pyes haqqında təsəvvür oyadır: “İştirakçılar: mərhum Hacı Qafurun 18 yaşlı qızı Səkinə, onun qulluqçusu Gülsabah; nişanlı Əzizbəy; bibisi Zibeydə; tacir Ağa Həsən; dəl-lalbaş Ağa Kərim; iki antipod —məhkəmə məmurunun pis və yaxşı oğulları ağa Süleyman və ağa Mərdan; ağa Abbas – Hacı Qafurun siğə arvadı Zeynəbin qardaşı; Zeynəbin özü; Nasir – fərraşi (nökər); bazar nəzarətçisi, qazi; onun nökeri; dörd əsgər; məhkəməyə gələn dörd davaçı (adları); fərraşbaşı və hətta yeddiaylıq uşaq” (18, s. 268).

Demək lazımdır ki, M.C.Rzayevin elmi əsərləri həm öz sağlığında, həm də sonra mütəxəssislərin diqqətində olub. Görkəmli şərqşünas-türkoq alim, akademik V.A Qordlevski öz araşdırmalarında dəfələrlə onun nüfuzuna istinad etmişdir. Bu gün də onlar öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. O, XX əsrin əvvəllərində Rusiyada qoşa sözlərin (reduplikasiya, bəzən təkrar yaxud əkiz-sözlər də deyirlər) təbiəti haqqında yazan ilk müəlliflərdəndir. Mirzə Cəfər bu mövzuya həsr etdiyi məqaləsində¹³ türk dillərində qoşa sözlərdə həmahəngliyin süni surətdə *m* səsi ilə düzəldilməsinin “geniş türk dünyasının ən uzaq qərbindən ən uzaq şərqində” hər yerdə, bütün türk ləhcələrində geniş yayıldığını göstərir. Ona görə də türk dillərində bu qrammatik hadisənin digər dillərdən əxz edilməsinin mümkünsüzlüyünü vurğulayıb öz qəti qənaətini bildirir: “Şübhəsiz *m* səsi ilə bu cüt-tərkiibli ifadələr orijinal türk hadisəsidir. Odur ki, bu hadisəyə başqa dillərdə rast gələndə onu, türk təsirinə aid edirəm” (20, s. 312). Mirzə Cəfərin *m* səsi vasitəsilə qoşalaşmanın türk kökləri barədə mülahizəsi sonralar yaxşı öyrənilmiş, XX əsrin linqvistlərinin əksəriyyəti tərə-

findən qəbul edilmişdir (10, s. 360). Ümumiyyətlə, qoşa sözləri tədqiq edən dilçi alimlər mütləq Mirzə Cəfərin “Qoşa sözlərin (Reimwörter) süni surətdə düzəldilməsi haqqında” məqaləsinə müraciət edirlər (10; 7; 19; 21). Təəssüf ki, İnternetdə rast gəldiyim Azərbaycanda bu mövzuya həsr edilmiş yeganə bir dissertasiya avtoreferatında bunu görmədim.

Elmin “zakonu” və “zakon-makonu”.

Qoşa sözlər haqqındakı məqaləsində Mirzə Cəfər *zakon-makon* (yəni *qanun-manun*) ifadəsi ilə bağlı A.Krımiskidən eşitdiyi məzəli bir hadisəni nəql edir. Beyrutun baş konsulu K.N.Lişinin danışdığı bu əhvalat onun tanışının başına gəlmişdi. Həmin tanışi idarəsinin çox böyük vəzifəli başçısından ona himayə göstərərək, növbədən kənar vəzifəsini qaldırmasını xahiş edir. Rəis etiraz edir: “Olmaz. *Zakon* (yəni *Qanun*) buna icazə vermir”. “*Zakon-makon*, *Zati-aliləri!*” – deyərək iltimasçı bu türk ifadəsinin köməyi ilə, eyham vurur ki, bəs *qanun*dan yan keçmək də olar. Cavabında: “Mən şübhə etmirəm ki, sən *Ma-kon*dan xəbərin var” – deyərək rəis məşhur fransız şərab növü *Makona* işarə edib qımışır, – “amma *qanun*dan xəbərin yoxdur” (20, s.313).

XIX əsrin sonlarında baş vermiş bu əhvalat yadıma artıq XXI əsrdə baş vermiş bir başqa əhvalatı saldı. Axı qoşa sözlərin xalqımız arasında geniş yayılmış daha bir variantı (daha onu bilmirəm, bu qrammatikaya daxildir, yoxsa yox) var. Məsələn deyirlər, puldan-zaddan olsaydı maşından-zaddan alardıq, yaxud gəzməyə-zada gedək, dükanə-zada baş çəkək, süfrəyə xörək-zad gətirin, paltar-zad almaq lazımdır, adam-zad görmürəm, *qanun-zad* hərləmirəm və s. və i.a., yəni dilimizdə elə bir söz yoxdur ki, bu *zadı* ona əlavə etmək olmasın. Bu əhvalatı qardaşıma tanınmış cərrah-oftalmoloq Qalib İskəndərov danışır. Minlərlə insanın gözünə şəfa verən sadə, xeyirxah insan kimi xatirələrdə qalan Qalib doktora Allah qəni-qəni rəhmət eləsin. Bir gün “respublikanski” xəstəxanasında yanına rayondan bir yaşlı qadın gəlib deyir ki, “Bakıya gəlirdim, dedim, qoy gedib gözümdə-zadım da baxdırım.” Rus təhsilli Qalib doktora xalq danışığı dilindəki *zad* kəlməsi xoş gəlmişdir. Deyir: “Xanım, burda gözə baxırlar, *zad* baxanlarsa aşağı mərtəbədədir”.

Nə isə bu qoşa sözlərdə ayrı bir mənə var.

Əslində elmdə də *zakon* da var, *zakon-makon* da, *qanun* da var, *qanun-manun* da, hətta

¹² ЦИАМ. Ф.213 (Лазаревский институт восточных языков), оп. 1, д. 806.

¹³ Dilçi olmayan oxuculara aydın olsun deyərək, Mirzə Cəfərin məqaləsində söhbət müxtəlif dillərdə mövcud olan, məsələn, xırda-mırda, sandıq-mandıq, *qanun-manun* və s. bu kimi ikinci ünsürü öz-özlüyündə mənə daşımayıb süni şəkildə yaradılan həmahəng ifadələrdən gedir. – A.H.

qanun-zad da. Qanun odur ki, elmi tədqiqat zamanı həqiqəti üzə çıxarasan, obyektiv olasan, dürüst olasan, səndən əvvəl gələnlərin haqqına girməyəsən, başqasının fikirlərinin mənimləməyəsən, təhrif etməyəsən. Qanun, yazmadığın əsərə imza atmağı, başqasının zəhmətinə həmmüəllif kimi şərik çıxmağı, oxumadığın haqqında rəy bildirməyi, yarımaq naminə kimisə tərif, qərəzlə kimisə tənqid etməyi yolverilməz sayır. Qanun deyir, elmdə avtoritetlər olması ləbüddür, lakin onlara sədaqət həqiqəti üstələməməlidir. Lakin təəssüf ki, elmdə, xüsusilə də humanitar və ictimai elmlərdə qanun-manuna əməl edənlər daha çoxdur. Ən acınacaqlısı isə Qanunun pozulmasının, hətta ənənə halını almasının gənclərin şüuruna mənfi təsiridir.

Deyirlər, insan səhvsiz olmaz. Tədqiqatçı (burada söhbət həqiqi tədqiqatçıdan gedir) da insandır, səhv edə bilər (bəzən bu səhvlərin obyektiv səbəbləri olur, ya biliklərin müəyyən səviyyəsi ilə bağlı ola bilər), bu, hətta onun hüququdur. Hələ XVI əsrdə Mişel Monten nə qədər qərribə olsa da, dünyanı dərk etməyin bilməzliklə nəticələndiyini deyirdi: O, məşhur “Təcrübələr”ində yazır: “Hər cür fəlsəfənin başlanğıcında heyret durur, onun inkişafı tədqiqat, sonu bilməzlikdir”. Əslində onun bilməzliyi də el bilikdir, lakin nisbi bilikdir. Ağıl isə heç vaxt nisbi biliklə qane olmur, dərkəlməzi dərk etməyə can atır. Monten skeptisizmində faydalı rəşional ideya var: idrak hər dəfə bilməzliklə qurtarıb yenidən başlayan sonu olmayan prosesdir. Yəni elm nisbi biliklərin, səhvlərin və onların tənqidi, təhlili üzərində inkişaf edir. Qanun deyir: səhvi bilirsənsə söylə, təkrar olunmasın, yeni biliklərə yol açılınsın.

Bu mənada filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədlinin Heydər Hüseynovun səhvini görüb xəbər verməsi təqdirəlayiqdir. Bu barədə çoxları yəqin ki, ilk dəfə onun 2019-cu ildə verdiyi müsahibəsindən xəbər tutub (6). O, səhvi aşkar etdiyi günləri belə xatırlayır: “Moskva arxivlərində işləyəndə Mirzə Cəfər Topçubaşovun arxivini sifariş verdim, içini açanda gördüm tamam başqa adamdır. İki Mirzə Cəfər –Topçubaşovla yanaşı Mirzə Cəfər Rzayev də olub. Topçubaşovun adına yazılanlar Mirzə Cəfər Rzayevindir. Bunu Mətbuat və informasiya naziri işləyəndə Sabir Rüstəmxanlıya dedim, o da başını yuxulu-yuxulu qaldıraraq söylədi ki, “hamı gedib quş gətirir, Şahqulu bayquş

gətirir”. Nə oldu, yüz ildir Azərbaycan alimləri Moskva arxivlərində işləyirlər, heç kim görmədi?... Mən də qayıtdım ki, yeni alim gətirmişəm, Topçubaşovla bağlı yalanları üzə çıxarmışam...” Daha sonra kitaba rəy almaq üçün yanına getdiyi “hüquqşünas Ağababa Rzayev” ona deyib ki, “sən bu məsələni indi bilirsən, mən keçən əsrin 60-cı illərindən, ancaq Heydər Hüseynovun qorxusundan danışı bilməzdik”. Düzü, Mirzə Kazımbəy və digər şərqşünaslarımız haqqında sanballı, dəyərli əsərlər müəllifi Ağababa Rzayevin 1950-ci ildə, əzablı günlərində özünə bir həmdəm belə tapmayıb, faciəvi şəkildə intihar etmiş Heydər Hüseynovdan 60-cı illərdən başlayaraq qorxması çox qərribə təsir bağışlayır. Lakin əsərlərinin ilk mənbələrə dayandığı hörmətli mərhum alimin, təbiidir ki, bu səhvdən xəbəri olduğuna şübhə etmirəm. Lakin birilərinin “yuxulu” laqeydliyi, o birilərin “öldən qorxub” susması elmə nə qədər ziyan vurmuşdur. Səhvin Heydər Hüseynovun əsərinin ardından gələn bir sıra kitablarda, Nadir Məmmədlinin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında, akademik Feyzulla Qasımzadənin (müsahibədə nədənsə səhvən Böyükə Qasımzadə gedib) “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” dərslisində, daha hansısa əsərlərdə tirajlanmasına rəvac vermişdir. Yeri gəlmişkən, F.Qasımzadənin “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” ali məktəblər üçün dərslik kimi ilk dəfə 1956-cı ildə, təkmilləşdirilmiş variantı sovet dövründə daha 2 dəfə (1966, 1974) nəşr edilmişdir. 2017-ci ildə kitab “XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı” adı altında yenidən, xeyli ixtisarlara işıq üzü görmüşdür. Burada artıq əvvəlki nəşrlərdə getmiş Mirzə Cəfər Topçubaşovun fars dilində qrammatika əsərlərinin olması haqqında yanlış informasiya ilə bahəm, akademik azərbaycanlı şərqşünas haqqında yazdığı hissə bütünlüklə silinib atılıb. Ləyəndəki çirkli su ilə bərabər körpəni də tullamağa nə ehtiyac vardı?! Üstəlik ixtisar edilmiş yerin ardınca gələn “.....Mirzə Cəfər Topçubaşovdan sonra” sözləri anlamsız qalır (4, s. 127).

Təəssüf edirəm ki, elmlər doktorları, professorlarla təmsil olunmuş sanballı redaksiya heyəti (məsləhətçi, nəşrə hazırlayan, elmi redaktor, rəyçilər) olmasına rəğmən, kitabda şərhlər demirəm, heç kiçik bir giriş belə verilməmişdir. Tələbələr, ümumilikdə oxucu dərslislin müəllifi, əvvəlki nəşrləri, yenidən nəşrinin lü-

zumu barədə məlumatsız qalmışdır. Dərslinin əvvəlki adındakı “tarixi” sözünün götürülməsinin, edilən çoxlu ixtisarların səbəbi nə imiş kimi çoxlu suallar doğur. Faktiki olaraq, izahedici mətnlərsiz Azərbaycan sovet ədəbiyyatşünaslığının görkəmli nümayəndəsi, akademik Feyzulla Qasımsadənin (1898-1976) uzaq 60-70-ci illərdə yazdığı tarixi səciyyə daşıyan dərsləri ictimaiyyətdə müasirlərimizdən kiminsə yeni əsəri kimi təqdim olunub. Halbuki hər bir əsərin unikallığının əsas göstəricilərindən biri onun başqalarına bənzəməyən öz dövrünün məhsulu olmasıdır. Hər bir əsərdə müəllifin öz düşüncələri, inandıqları, etiqadı, öz doğrusu və öz yanlışı əksini tapır. Onu ixtisarlarla guya müasirləşdirmək yolverilməzdir, əvvəla, ona görə ki, müəllifə qarşı böyük ədalətsizlikdir, onun zəhmətinə, fikirlərinə hörmətsizlikdir; sonra ona görə ki, keçmiş irsə bu cür yanaşma gələcək nəsillərə təhrif olunmuş informasiya ötürülməsinə səbəb olur, tarixini bilməyən, anlamayan gənclər formalaşdırıb, nəsilləri bir-birindən ayırır.

Erməni məkri yoxsa diqqətsizlik?! Heydər Hüseynova olduqca gərgin qrafikdə işləyirdi. 1945-ci ildən 1950-ci illərdə bir neçə məsul vəzifə ona tapşırılmışdı. Eyni zamanda Azərbaycan EA-nın vitse-prezidenti, həm onun “İctimai elmlər” şöbəsinin müdiri; Azərbaycan KP MK yanında Partiya Tarixi İnstitutunun direktoru və Azərbaycan Dövlət Universitetinin fəlsəfə kafedrasının müdiri idi. Moskvada ezamiyətdə olarkən, yəqin ki, arxivlərə baş çəkirdi, lakin burada günlərlə oturub işləməyə nə vaxtı, nə də imkanı vardı. Bu işləri o, köməkçilərinə həvalə edirdi. N.Məmmədli müsahibəsində deyir ki, “Heydər Hüseynovun köməkçisi başqa millətdən idi, biri deyirdi erməni, biri deyirdi yəhudi idi, onu Moskvaya Topçubaşovla bağlı arxivdən sənədləri gətirmək üçün göndərmişdi”. Deməli, onu aldadan “köməkçisi” idi. Lakin bilərəkdən M.C.Rzayevin əsərlərini M.C.Topçubaşovunku kimi qələmə vermək onun nəyinə lazım idi. Bu cür məkri yalnız gizli düşməndən gözləmək olar. Mənə elə gəlir ki, bu “köməkçi” 1941-1948-ci illərdə Bakıda Elmlər Akademiyasının Tarix institutunda “böyük elmi işçi, elmi, katib, direktor müavini işləmiş” (9) artıq adı çəkilən S.P.Aqayandır. Ola bilsin ki, ondan, xahiş ediblər ki, Azərbaycan şərqşünası haqqında Moskvadakı arxivlərdən material gətirsin. O isə əldə etdiyi sənədlər əsa-

sında Topçubaşov haqqında özü iki məqalə yazıb dərc etdikdən sonra, səhv məlumatları H.Hüseynova verib. Bu, mənim ehtimalımdır. Lakin Azərbaycanda elmlər doktorluğunu müdafiə etdikdən sonra Ermənistanə köçüb, orada akademik olan bu “sovet aliminin” erməni xisləti orada tam mənasında özünü göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, onu bu gün Ermənistanında “erməni azadlıq mübarizəsinin və ermənilərin genosidinin elmi cəhətdən öyrənilməsi problemini qaldıranlar arasında birincilərdən” olduğu üçün, əsərlərində Andronik və onun kimi türk xalqlarının qəddar düşmənlərini, Azərbaycanda qırğınlar və vəhşiliklər törətmiş erməni cəlladlarını xalq qəhrəmanları kimi mədh etdiyinə görə hörmətlə anırlar (9).

Bununla belə, tələskənlik, diqqətsizlik, yorğunluq olmasaydı, məlumatlar diqqətli yoxlamadan keçsəydi, əlbəttə, bu səhvi rahatlıqla aradan qaldırmaq olardı. Təkcə Mirzə Cəfər Rzayevin Mirzə Cəfər Topçubaşova aid edilmiş kitabının titullarına baxmaq yetərdi. Heydər Hüseynovun kitabında çap edilmiş bu vəraqın üzərində açıq-aydın oxunur: “Lazarevin Şərq dilləri institutunun xüsusi siniflərində fars dili müəllimi Mirzə Cəfər tərəfindən tərtib edilmiş Fars dili qrammatikası”. Bu institut Moskvada yerləşirdi, Topçubaşov isə Peterburqda yaşamış, Peterburq universitetində çalışmışdı.

Nəticə. Heydər Hüseynov Azərbaycan elm tarixində müstəsna xidmətləri olan bir şəxsiyyətdir. Azərbaycan fəlsəfə tarixi elminin təməli onun “Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” (1949) əsəri ilə qoyulub. Mürəkkəb dövrün kəskin təzadlarını əks etdirən bu əsər bütün siyasi-ideoloji güzəştlərinə rəğmən totalitarizm şəraitində milli ideyanın təəcəssümü idi və müəllifinin faciəsinin gətirib çıxardı. Görkəmli alimə həsr etdiyim “Akademik Heydər Hüseynov” (2) kitabını yazdığım vaxtdan artıq 8 il ötür. Odur ki, o zaman mənə məlum olmayan faktları oxucularla bölüşmək istədim. Heç kəs səhvlərdən sığortalanmayıb. Tədqiqat prosesində mənbələr, müxtəlif mətnlər üzərində işləyərkən, eyni məsələ haqqında ilkin fikirlərin, rəylərin necə dəyişərək tədricən dürüstləşdiyini hər bir araşdırmaçı öz təcrübəsindən bilir. Əfsuslar olsun ki, bu gün problemin tarixşünaslığının yaxşı öyrənilməməsi, faktları öz qurama konseptinə uyğunlaşdırmaq cəhdləri, səhlənkarlıq səbəbin-

dən mənbələrdən istifadədə müxtəlif səciyyəli təhriflər o qədər geniş yayılmışdır ki, özü ayrıca bir tədqiqatın mövzusu ola bilər. Odur ki, yanlış, səhv, təhrif gördünsə, müəllifinin avtoritetinə baxmadan, hətta avtoritetdirsə mütləq, bunu söyləmək, səbəblərini izah etmək lazımdır ki, yanlış-“naxış” məqalədən məqaləyə, kitabdan kitab, əsrdən əsrə keçərək, altından həqiqətin artıq görünmədiyi qara ləkəyə çevrilməsin. Həm də ona görə ki, yanlışları təhlil irsimizi unutmamağın daha bir vəsiləsidir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Makovelski A.O. N.Hüseynovun “XIX əsrdə Azərbaycanda ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” kitabı haqqında. // İnqilab və mədəniyyət, 1949, № 11, s. 152-164.
2. Nəsiyeva Arzu. Akademik Heydər Hüseynov. Bakı: Elm, 2015.
3. Hüseynov N. Azərbaycan alimi və şairi Mirzə Cəfər haqqında böyük rus mütəfəkkiri V.Q. Belinskinin rəyi. // “Kommunist”, 1944, 5 noyabr.
4. Qasımzadə Feyzulla. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
5. Quliyev V. Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər. Bakı, Ozan, 2000.
6. Şok faktlar: Topçubaşovla bağlı böyük səhvi Heydər Hüseynov etmişdi... – Brifinq. 2 Fevral 2019. <https://teleqraf.com/news/toplum/199553.html> (26.07.2021).
7. Аверкиев С.С. Влияние татар на жизнь русского народа / Составитель И.В. Зайцев, отв. ред. И.М. Миргалеев. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ; Изд-во «ЯЗ», 2015.
8. Агаян Ц.П. Мирза Джафар Топчибашев и его «Победная песнь». // Известия АН Азерб.ССР. Отделение общественных наук, вып.1, 1947, № I, с.53-61.
9. Академик В. Бархударян, профессор П. Оганесян. Портрет историка. № 6 (189) Апрель (1–15) 2012 года. <https://noevkovcheg.ru/mag/2012-06/3152.html> (17.03.22).
10. Андрианова, Д. В. Парные словосочетания в славянских языках (как потенциальный материал лексикографирования). // Проблемы истории, филологии, культуры. – Вып. 2 (24). – Москва; Магнитогорск; Новосибирск, 2009, с. 359–364.
11. Белинский В.Г. Полное собрание сочинений. Т. 1. М.: Издательства Академии Наук СССР, 1953.
12. Библиотека для чтения. Т. 11, (Литературная летопись). СанктПетербург, 1835.
13. Главы из истории московского востоковедения. Лазаревский институт – Московский институт востоковедения – МГИМО. / Под общ. ред. Академика РАН А.В. Торкунова. – М.: Издательство «Аспект Пресс», 2014.
14. Григорьев В.В. Императорский С.Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Санкт-Петербург, 1870.
15. Гусейнов Г. В.Г.Белинский об азербайджанском ученом и поэте Мирза Джафар Топчибаеве. // “Бакинский рабочий”, 1944, 5 ноября.
16. Гусейнов Г. Из истории общественной и философской мысли Азербайджана XIX века. Баку, 1949.
17. Журнал Министерства Народного Просвещения. Часть 8, СанктПетербург, 1835, № 10 (октябрь), с. 177-178.
18. Зайцев И.В. Арабские, персидские и тюркские рукописи и документы московских собраний: итоги и перспективы изучения (опыт справочнобиблиографического указателя. // Письменные памятники востока, «Наука» Издательская фирма «Восточная литература», 2007 2(7) , 2007, с. 252-278.
19. Кайдаров Абду-Али Т. Парные слова в современном уйгурском языке. – Алма-Ата, 1958. 20. Мирза Джафар. Об искусственном образовании парных слов (Reimwörter) // Юбилейный сборник в честь Всеволода Федоровича Миллера, изданный его учениками и почитателями. Под ред. Н.А. Янчука. М., 1900, с. 311-313.
21. Grannes A.. Turco-Bulgaria. Articles in English and French concerning Turkish influence on Bulgarian, Wiesbaden, 1996.

Summary

Arzu Hajiyeva

Another angle of view on our cultural and historical heritage

Academician Heydar Huseynov had exceptional merits in the development of the history of science in Azerbaijan. His studies, especially the epoch-making monograph "From the history of social and philosophical thought of Azerbaijan in the 19th century" (1949), laid the foundation for the science of the history of Azerbaijani philosophy. This work, which led to the tragedy of its author, was the embodiment of the national idea, despite all the political and ideological concessions under the conditions of totalitarianism. One of the greatest merit and main advantage of the monograph was that it was built on the basis of valuable sources obtained from both Azerbaijani and Russian archives and libraries. Many documents were introduced into scientific circulation for the first time. However, regardless of the objective and subjective reasons (Heydar Huseynov's haste, the fact that the work did not pass a serious discussion, the desire to overcome ideological barriers, etc.), mistakes were made in the use of sources. Considering, that the problem is still relevant today, the article considers the cultural and historical heritage from the angle of error analysis in a broad retrospective and perspective plan. In the author's opinion, errors, distortions and their causes must be indicated so that they do not recur. This approach to our heritage is also another way of memory.

Keywords: *philosophy, history, heritage, sources, mistakes, approach, Heydar Huseynov, M.J. Topchubashov, M.J. Rzayev.*

Резюме

Арзу Гаджиева

Еще один угол зрения на наше культурно-историческое наследие

Академик Гейдар Гусейнов имел исключительные заслуги в развитии истории науки Азербайджана. Его исследованиями, особенно эпохальной монографией «Из истории общественной и философской мысли Азербайджана XIX века» (1949) были заложены фундамент науки истории философии Азербайджана. Это произведение, приведшее к трагедии своего автора, явилось воплощением национальной идеи, несмотря на все политические и идеологические уступки в условиях тоталитаризма. Одним из самых больших достоинств и главным преимуществом монографии было то, что она была построена на основе ценных источников, полученных как из азербайджанских, так и из российских архивов и библиотек. Многие документы впервые вводились в научный оборот. Однако, вне зависимости от объективных и субъективных причин (поспешность Гейдара Гусейнова, то, что работа не прошла серьезного обсуждения, стремление преодолеть идеологические барьеры и др.) были допущены ошибки в использовании источников. Учитывая, что проблема актуальна и сегодня, в статье культурно-историческое наследие рассматривается под углом анализа ошибок в широком ретроспективном и перспективном плане. По мнению автора, ошибки, искажения и их причины должны быть указаны, чтобы они больше не повторялись. Такой подход к нашему наследию также является еще одним способом памяти.

Ключевые слова: *философия, история, наследие, источники, ошибки, подход, Гейдар Гусейнов, М.Дж.Топчубашов, М.Дж.Рзаев.*